

Ks. ANTONI REGINEK

„GRATULETUR ECCLESIA LAUDUM” — ŚREDNIOWIECZNY HYMN KU CZCI ŚW. BARBARY

I. WSTĘP

Kult św. Barbary, dziewicy i męczennicy, jest pielęgnowany na naszych ziemiach od wieków, począwszy od przyjęcia chrześcijaństwa i wraz z jego rozwojem. Najstarsze ślady obchodu święta św. Barbary pochodzą z katedry na Wawelu. Świadczy o tym nota w kalendarzu z XI w. w *Modlitewniku* Gertrudy, córki Mieszka II. Pod datą 4 grudnia widnieją tam dwa imiona: Barbara i Julianna. W tym też dniu, według późniejszych nieco kalendarzy diecezjalnych, przypadało święto św. Barbary, obowiązujące w tradycji diecezji krakowskiej¹.

Wzrost popularności św. Barbary na Śląsku wiąże się z rozwojem górnictwa w XII i XIII w. W wieku XIV było już na Śląsku 14 kościołów pod wezwaniem świętej patronki górników². Również w tradycji zakonnej św. Barbara odgrywała ważną rolę — klaryski krakowskie w pierwszej połowie XII w. śpiewały sekwencję o Świętej i posiadały jej relikwiarz. Natomiast we Wrocławiu znajdujemy potwierdzenie kultu św. Barbary w *Brewiarzu* klarysek z XIII w. Podobnie zakony męskie, franciszkanie, cystersi i norbertanie, uroczyście obchodzili święto św. Barbary, chociaż według niektórych kalendarzy zakonnych przypadało ono dnia 16 grudnia. Świadectwem potwierdzającym żywy kult Świętej są zachowane utwory poezji liturgicznej: sekwencje, oficja rymowane, hymny:

Spośród 8 sekwencji, następujące 4 są autorstwa polskiego: Ave virgo fons virtutum; Beata es tu iam dicta; Consolare munde tristis; Plausu chorus iocundetur; pozostałe 4 przypisuje się autorom obcym: Ave virgo sacra; Ave martyr gloriosa Barbaraque generosa; Laeto corde resonemus; Regi regum decantet. Znane są 4 oficja rymowane: Amatori omnis vitae; Gratulemur regni digna; Novo decurrens lumine; O amica pudica. To ostatnie można uważać za powstałe w Polsce, pojawiło się ono w Krakowie pod koniec XIV w.³ W ramach naj-

¹ J. Górecka, *Barbara*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. II, Lublin 1976, szp. 14.

² J. Górecka, *Kult liturgiczny świętej Barbary w diecezji krakowskiej do końca XVI w.*, w: *Studia z dziejów liturgii w Polsce*, t. II, Lublin, s. 306.

³ J. Górecka, *Barbara*, szp. 16. H. Kowalewicz uważa, że jest to oficjum pochodzenia obcego — por. *Zasób, zasięg terytorialny i chronologia polsko-łacińskiej liryki średniowiecznej*, Poznań 1967, s. 121.

popularniejszego oficjum *Gratulemur regi digna*, występującego m.in. w pięciu kodeksach krakowskich: BJ 1258; BKapKr 29; KrPaul B. 18; Czart 2780; Ossol 5706/I i w brewiarzu wrocławskim BUWr M 1132, używano zasadniczo dwóch hymnów: *Jesu corona virginum* (BKapKr 29) — jest to hymn wspólny na święta Dziewic albo korzystano z własnego hymnu *Gratuletur ecclesia laudum* (BJ 1258; Czart 2780; KrPaul B. 18), który śpiewano w I i II niesporach. Przypuszcza się, że autorem całego oficjum jest Mikołaj z Głubczyc z przydomkiem Brevis, który studiował w Krakowie w 1408 r.⁴ Hymn *Gratuletur ecclesia laudum* występuje również w wawelskim *Psalterium cum hymnis* z XV w. (k. 271v), z zapisem nutowym i na tym źródle oparte są niniejsze badania i wnioski.

II. ŹRÓDŁO — OPIS, DATA I PROWENIENCJA

Tytuł rękopisu: *Psalterium cum hymnis. Psalterium Acc. Officium parvum B. M. Virgine, antiphone et hymni*. Sygn. BKapKr 35.

Jest to kodeks in folio maiori, liczący w sumie 276 kart o wymiarach 43x63 cm. Pismo bastarda. W kodeksie znajdują się iluminacje: 8 inicjałów ozdobnych, 2 miniatury: Zwiastowanie i Wniebowzięcie, sporo inicjałów czarnych, typowo gotyckich, oprawa skórzana jasna, deski naklejone w środkowej części z oprawy ciemnej, wytłaczanej, renesansowej. Zawartość rękopisu jest następująca:

- a) Psalterium feriatum k. 1r — 221r
- b) Litanie Sanctorum k. 221 — 223
- c) Officium defunctorum k. 223v — 237
- d) Hymnarium k. 237 — 276 v

Inc.: Veni redemptor gentium

Expl.: Urbs beata Jerusalem.

Notacja muzyczna gotycka, rombowa — romby pionowe. Nuty czarne na pięciolinii czerwonej. Klucze C i F.

Kodeks datuje się na XV w.; był on prawdopodobnie przeznaczony dla katedry na Wawelu i reprezentuje tradycję diecezjalną⁵.

III. TEKST

Tekst hymnu *Gratuletur ecclesia* w wersji przekazu BKapKr 35 został porównany z wersją utworu w najbardziej obszernym zbiorze tekstów hymnów *Analecta Hymnica Medii Aevi*, a także odniesiony do analogicznych tekstów w zbiorach hymnów Chevaliera i Monego⁶. Oto tekst podstawowy badanego hymnu:

⁴ J. Górecka, *Kult liturgiczny*, s. 334.

⁵ I. Polkowski, *Katalog rękopisów kapitulnych katedry krakowskiej*, Kraków 1884, s. 42.

⁶ *Analecta Hymnica Medii Aevi*, red. G. M. Dreves, C. Blume, H. Bannister, t. 52, Leipzig 1909 [dalej skrót: AH]; U. Chevalier, *Repertorium Hymnologicum: Catalogue des Chants, hymnes proses, sequences, tropes en usage dans l'Église latine depuis les origines jusqu'à nos jours*, t. 1–6, Louvain 1892–1920 (7437); F. J. Mone, *Lateinische Hymnen des Mittelalters*, t. 1–3, Freiburg im Breisgau 1853–1855 (830).

1. Gratuletur ecclesia
laudum promat preconia
cantu testetur gaudia
ad Barbare solemnna	2. Ista pro Christo ceditur
in arta cella clauditur
hec ad presidem ducitur
diis libare precipitur
3. Hec nitet sicut lilium
deos sprenit gentilium
Dei testatur filium
anhelat ad martirium	4. Hec laceratur verbere
tetro clauditur carcere
digno medetur munere
terso plagarum venere
5. Talia sua gracia
Barbare fert solacia
Deus qui potest omnia
(hec) reddit ad iudicia	6. Hinc latus eius panditur
igne lampadis uritur
et mamilla absciditur
maleo caput tunditur
7. Hec vestibus exuitur
a Deo stola tegitur
hec decollatur moritur
ad celum profiscitur	8. Deo Patri sit gloria
(in Barbare victoria
ac unico eius nato
spirituique beato). ⁷

1. Porównanie z wersją z *Analecta Hymnica* (AH, t. 52, s. 114)

W rezultacie przeprowadzonego porównania obu tekstów tego samego hymnu można stwierdzić następujące różnice w słownictwie:

BKapKr 35:	AH:
1,4 solemnna	solempnia
3,2 sprenit	sprenit
4,2 tetro	taetro
4,3 clauditur	dampnatur
4,3 digno	miro
medetur	meritis
munere	Barbare
4,4 terso	carcer
plagarum	resplendet
vulnere	jubare
5,4 (-)	hec
reddit	redit
6,1 eius	suum
6,3 et	malleo
mamilla	capud
absciditur	tunditur
6,4 maleo	et
caput	mamilla
tunditur	abscinditur
7,1 Hec	Haec
7,3 Hec	Haec
decollatur	decollata
7,4 celum	celos

⁷ W tekście została zachowana oryginalna pisownia. Fragment ostatniej strofy w nawiasie uzupełniono na podstawie AH, t. 52, s. 114.

2. Proweniencja

Hymn *Gratuletur ecclesia / laudum*, z przeznaczeniem na święto S. Barbarae Virginis et Martyris występuje licznie w źródłach pld. i pld.-wsch. niemieckich przed XIV w. Gładysz, a za nim Feicht piszą o identycznie rozpoczynającym się hymnie ku czci św. Floriana z przeł. XIII/XIV w.⁸, m.in. z takim przeznaczeniem jest ten hymn dopisany, bez nut, w wawelskim *Psalterium cum hymnis* z końca XV w. — sygn. BKapKr 50. Kowalewicz przytacza inny hymn: *Gratuletur ecclesia / nova promendo cantica*, z przeznaczeniem *De una electa*, znany z przekazów 16-wiecznych⁹. Obok wspomnianych już źródeł, tekst hymnu występuje jeszcze w kilku przekazach zachodnoniemieckich, m.in. w 15-wiecznym *Antyfonarzu* i *Brewiarzu* z Kolonii oraz w *Księdze pamiątkowej* („Memo-rienbuch” — Nekrologium) z Essen z XIII-XV w.¹⁰

3. Metrum

Podstawą struktury metrycznej hymnu *Gratuletur ecclesia* jest dymetr jam-biczny akatalektyczny lub wznoszący się ośmiozłgłoskowiec¹¹. Jest to najbardziej rozpowszechniona w hymnodii miara metryczna. Została spopularyzowana przez św. Ambrożego i jako „ambrozjańska” doszła do takiego rozkwitu i popularności, że stanowi podstawę struktury około 2/3 wszystkich hymnów. Hymny ambrozjańskie składają się z 4 lub 8 strof, każda strofa liczy po cztery wersy. Na uwagę zasługuje, w przypadku badanego hymnu, rzadko występujące połączenie wszystkich czterech wersów jednym rymem żeńskim (paroksytonicznym). W ostatnim wersie drugiej strofy występuje 9 zgłosek. Jest to zjawisko nie tak rzadkie w strukturze hymnów, że przy zbiegu dwóch samogłosek nie występuje elizja, a raczej samogłoska wygłosowa zachowuje swą pełną wartość, co wiąże się oczywiście ze wzbogaceniem melodii o dodatkowy dźwięk. W ostatnim wersie piątej strofy mamy tylko 7 zgłosek, prawdopodobnie kopista przeoczył początkowy wyraz *hec* (sic!), który występuje we wszystkich wersjach porównawczych.

IV. MELODIA

The image shows two staves of musical notation in G-clef, 8/8 time. The melody is written on a five-line staff with a key signature of one sharp (F#). The notes are mostly quarter and eighth notes, with some rests. The lyrics are written below the notes. The first staff covers the first two lines of the hymn, and the second staff covers the last two lines. The lyrics are: *Gra-tu-le-tur e-cle-si-a lau-dum pro-mat pre-co-ni-a can-tu te-ste-tur gau-di-a ad Bar-ba-re so-le-mni-a.*

⁸ B. Gładysz, *Hymny Brewiarza rzymskiego oraz Patronatu polskiego*, Poznań 1933, s. 18; F. Feicht, *Studia nad muzyką polskiego średniowiecza*, red. Z. Lissa, Kraków 1975, s. 76.

⁹ H. Kowalewicz, *Zasób, zasięg terytorialny*, s. 183.

¹⁰ H. Kettering, *Quellen und Studien zur Essener Musikgeschichte des hohen Mittelalters*, Essen 1960, s. 266 n.

¹¹ Por. W. Strzelecki, *Zarys metryki łacińskiej*, w: *Poetyka. Zarys encyklopedyczny*, dział III, t. 8; *Metryki obcojęzyczne*, cz. 1, *Metryka grecka i łacińska*, red. M. Dłuska i W. Strzelecki, Wrocław 1963, s. 76.

1. Analiza melodii

Pod względem struktury utworów przedstawia formę o schemacie A B C D. Takie szeregowe zestawienie czterech wersów jest najczęstszą formą hymnów o jambicznej metryce tekstu¹². Można również zauważyć pracę motywiczną, wyodrębniając następujące motywy: x (I 3–4), powtórzony w (I 7–8); y (II 2–3) i w formie uproszczonej w (IV 2–3) oraz z (II 6–8) i powtórzony z przesunięciem o kwartę niżej w (III 6–8). Początek melodii jest ascendentalny od d (o kwartę poniżej finalis) w kierunku h (b) w I 6. Ambitus melodii sięga nony c – d¹; punkt kulminacyjny przypada w II 4.

2. Styl melodyczny

Zasadniczo melodie hymnów mogą być albo sylabiczne, albo niesylabiczne, przy czym w ramach tych drugich można jeszcze wyodrębnić melodie ze słabym udziałem neum lub melodie o wyraźnym charakterze melizmatycznym. Pierwotnie proste melodie sylabiczne były związane ściśle z metrum, stąd też grupy nutowe występowały jedynie w przypadku sylab metrycznie długich. Później uwzględniono w kompozycjach oddziaływanie akcentu wyrazowego; odtąd grupy dźwiękowe były związane również z sylabami krótkimi. Melodie stawały się bardziej samodzielne i w końcu posiadały własną pulsację rytmiczną, świadczącą o pewnej niezależności od tekstu.

Melodia hymnu *Gratuletur ecclesie* utrzymana jest w stylu niesylabicznym z przewagą neum dwudźwiękowych i z dwoma większymi złożeniami neum (melizmaty pięcionutowe w II 8 i III 8). Występowanie neum nie jest tu zależne ani od metryki tekstu, ani od akcentu wyrazowego.

3. Modalność

Pod względem modalnym melodia należy do najliczniej reprezentowanej w najstarszych przekazach wawelskich grupy hymnów utrzymanych w modus VIII, w tetrardus plagalnym¹³. Biorąc pod uwagę tendencję do „zmiękczenia ostrości trytonu” w pochodzie wstępującym, zwłaszcza w I 3–7, można suponować zastosowanie w tym miejscu bemola. Jest także możliwa interpretacja tej melodii z si czystym, na co wskazuje typowa dla tetrardus plagalnego formuła inicjalna d-dfe-fg. Stały bemol w całej melodii wskazywałby, że mamy do czynienia z tetrardus pozornym, a właściwie byłby to wówczas protus w transpozycji o kwartę wyżej.

V PORÓWNANIE Z PRZEKAZAMI OBCYMI

W praktyce hymnodycznej spotykamy się często ze zjawiskiem zastosowania jednej melodii do kilku tekstów o identycznej strukturze. Przedstawiona w niniejszym artykule wersja melodyczna hymnu *Gratuletur ecclesie* występuje dodatkowo w tym samym przekazie źródłowym BKapKr 35 (k. 267 v) z tekstem

¹² D. Jöhner, *Wort und Ton in Choral. Ein Beitrag zur Aesthetik des gregorianischen Gesanges*, Leipzig 1940, s. 394.

¹³ Por. A. Reginek, *Melodie hymnów brewiarzowych w liturgicznych księgach przedtrydenckich diecezji krakowskiej*, w: *Musica Medii Aevi*, red. J. Morawski, t. VIII, (w druku).

hymnu ku czci św. Elżbiety wdowy, *Novum sidus emicuit*. Z tym samym tekstem występuje w innych przekazach wawelskich (BKapKr 34; 38; 48; 49; 50; 52; 53).

Z dostępnych źródeł obcych identyczny utwór znajdujemy w *Psalterzu* z Bratysławy (R 81)¹⁴. Jest to kodeks pochodzący sprzed 1419 r., który należał do bratysławskiego kanonika Blasiusa i został przez niego zapisany w testamencie kolegiacie św. Marcina w Bratysławie (węgierska nazwa *Pozsony*)¹⁵. Psalterz ten zasługuje na szczególną uwagę, gdyż bardzo wiele melodii w przekazach krakowskich jest identycznych czy zbliżonych do wersji melodii w tym wcześniejszym przekazie hymnów węgierskich. Nie można wykluczyć tezy, że zarówno kopiści przekazów wawelskich, jak i autor *Psalterza* bratysławskiego, korzystali jeszcze z innych źródeł wspólnych. Przedstawiona melodia hymnu *Gratuletur ecclesia* w obcych źródłach pojawia się stosunkowo rzadko. Są to głównie przekazy dominikańskie. Oprócz nich melodia występuje sporadycznie we Francji, pld. Niemczech oraz w Czechach. Można dostrzec pewne związki z melodiami pochodzenia angielskiego. W przekazach dominikańskich i do nich zbliżonych, melodia występuje z odrębnymi tekstami (np. z tekstami hymnów *Godzin Mniejszych — Jam lucis, Nunc sancte nobis*)¹⁶.

VI. ZAKOŃCZENIE

Średniowieczny hymn ku czci św. Barbary, *Gratuletur ecclesia*, w wersji melodycznej przekazu wawelskiego BKapKr 35 z XV w. jest utworem częściowo oryginalnym, zasługującym na uwagę zarówno pod względem tekstu, jak i melodii. Można się pokusić o stwierdzenie, że w tej wersji mamy do czynienia z własną, dokonaną przez polskiego autora adaptacją, gdyż zarówno tekst, jak i melodia są znane z przekazów źródłowych obcych, ale w stosunku do nich wykazują pewną odrębność. Bardzo wymowny jest fakt zastosowania w wawelskim przekazie BKapKr 35 identycznej melodii, jaką znajdujemy w *Psalterzu* bratysławskim, reprezentującym tradycję węgierską, co potwierdza bliskie związki kulturalno-muzyczne i religijne, jakie istniały między Polską a Węgrami w XV w.¹⁷ Tekst hymnu *Gratuletur ecclesia* w przekazie wawelskim, występujący z pewnymi nielicznymi zmianami w stosunku do wersji źródeł obcych, może stanowić potwierdzenie wpływu obcych ośrodków liturgicznych, zwłaszcza zachodnich i południowo-zachodnich (Melk, Lambach; AH 52, 114)¹⁸, co wymaga jednak podjęcia dodatkowego studium natury filologicznej. Hymn *Gratuletur ecclesia laudum* stanowi potwierdzenie żywego kultu św. Barbary na ziemiach pld. Polski, odrodzonego zwłaszcza w poł. XV w. za działalności biskupa Zbigniewa Oleśnickiego¹⁹.

¹⁴ B. Rajeczky, *Melodiarium Hungariae Medii Aevi*, I: *Hymni et Sequentiae*, Budapest 1976, s. 3.

¹⁵ P. Radó, *Beschreibung der Quellen*, w.: B. Rajeczky, *Melodiarium Hungariae*, s. 320.

¹⁶ B. Stäblein, *Monumenta Monodica Medii Aevi*, t. 1, *Hymnen* (I), *Die mittelalterliche Hymnenmelodien des Abendlandes*, Kassel u. Basel 1956, s. 121 (mel. 185), 553, 563.

¹⁷ J. Pikulik, *Śpiewy Ordinarium „Ungaricum” w polskich rękopisach przedtrydenckich*, „Muzyka” 3 (1980), s. 37–51.

¹⁸ Por. J. Górecka, *Barbara*, szp. 16.

¹⁹ H. Feicht, dz. cyt., s. 95.